

Mineviku heastamine oleviku dokumenteerimisel Balti diasporaast Hooveri Instituudis

David Jacobs

Hooveri Instituudi Arhiiv, Stanfordini Ülikool

Nagu teised konverentsil esinejad kindlasti ka mainivad, tuleb sõna *diaspora* vanakreeka keelest, kus see tähendas “lailipuistamist” või “levikut”. Kaasajal seostub see sõna rahvaste väljarändega, eriti kui see on olnud sunnitud. Diasporaaga tähistakse väljaspool oma ajaloolist kodumaad elavat kogukonda, mille liikmed on pagulased, põgenikud või väljarändajad, see hõlmab ka nende järglasi. Algselt viitas mõiste ennekõike väljaspool ajaloolist Palestiinat elavaid juudi kogukondi, viimasel ajal on see laienenud ka teistele väljarändajatele ja pagulaskogukondadele. Sellel konverentsil huvitab meid Balti diaspora. Võttes arvesse Balti riikide ajalugu, sealsete rahvaste ümberasustamist ja küüditamist või poliitilistel ja majanduslikel põhjustel sundpagulusse minekut, näib see mõiste väljaspool Eestit, Lätit ja Leedut elavate Balti kogukondade käsitlemiseks sobiv.

Rääkida võib Balti diaspora ajaloo ja rääkida võib ka Balti ajaloo lailipuistamisest (diasporaast): dokumente on arhiivides üle kogu maailma, nende hulgas Californias Stanfordini Ülikooli juures asuvas Hooveri Instituudi Arhiivis, kus töotan mina. Balti ajaloo väikese, ent olulise arhiivina lähenetakse meil Balti diaspora dokumenteerimisele mitmeti. Esiteks tahame, et ajaloolased ja asjahuvilised meie kogusid paremini tunneksid, et ajaloolised dokumendid jõuaksid tagasi nendeni, keda need kõige rohkem puudutavad, olgu Balti riikides või diasporaas. Teiseks tahame oma kogu suurendada ja võtta hoiule ka dokumente, mis peegeldavad diaspora kogemust, eriti kui see puudutab Balti kogukondi Ameerika Ühendriikides.

Hooveri Instituudi Arhiivis on materjale, mis pärinevad Balti riikide iseseisvuse kõige esimestest aastatest. Tänu Herbert Hooveri sidemetele Stanfordini Ülikooliga (ta lõpetas esimese lennu), toodi Stanfordini dokumendid, mis on seotud Hooveri juhitud abistamisaktsiooniga Esimese maailmasõja järel. Hooveri juhitud Ameerika Abi Administratsioon (ARA) aitas Esimese maailmasõja järel sõjast laastatud Euroopat toiduga ja tegutses ka Baltimaades. Administratsiooni fondis on dokumente, mis puudutavad lisaks humanitaarabile ka asja iseseisvunud Eesti, Läti ja Leedu poliitilist olukorda.

Kuigi tegemist oli humanitaarorganisatsiooniga, puutus Administratsioon paratamatult kokku ka ümbritsevate poliitiliste ja sõjaliste sündmustega. Näiteks 1919. aasta oktoobris pommitas Administratsiooni Riia bürood Bermond-Avalovi väekoondis, Saksa vabatahtlikest ja Vene valgearmeelastest koosnev üksus, mis tollal Lätis marodeeris. Dramaatilist episoodi kirjeldab oma päevikus Thomas J. Orbison, ARA Läti missiooni juht. Orbisoni fondis on selle ja teiste sündmustega seotud kirju Läti ametiisikutelt, sealhulgas Kārlis Ulmaniselt. ARA suur kogu ise sisaldab üksikasju humanitaarabi saatmisest kõigisse kolme Balti riiki. Peale selle annab fond ettekujutuse Ameerika poliitika arengust seoses Baltimaade ja äsjaloodud Nõukogude Liiduga.

Hitleri-Stalini pakti ja Baltimaade iseseisvuse esimese perioodi lõppemisel tehti kolme riigi ajaloo säilitamiseks suuri pingutusi ka väljaspool Baltimaid. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitikaga seotud dokumente sattus välismaale koos diplomaatidega Baltimaadest, kes iseseisvate riikidena enam ei eksisteerinud. Et Ameerika Ühendriigid ja Suurbritannia keeldusid tunnustamast Balti riikide annekteerimist Nõukogude Liidu poolt, säilis diplomaatide kui seaduslike esindajate staatus, kuigi iseseisvad Eesti, Läti ja Leedu olid

Euroopa poliitiliselt kaardilt kadunud.

Välismaistest arhiividest, Hooveri Instituudi Arhiiv nende hulgas, sai loomulik varjupaik paljude nende diplomaatide dokumentidele Balti omariikluse esimesest perioodist, mis oleksid Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse säilimisel muidu kodumaale viidud. Selle tulemusena säilis osa Baltimaade ajaloolisest mälestusest väljaspool Baltimaad endid, vahel küll fragmentaarsel kujul. Välismaised arhiivid on isegi praegu Baltimaade ajaloo võtmeküsimustes olulised informatsiooniallikad.

Hooveri Instituudi Arhiivis on ridamisi olulisi fonde, mis on seotud pärast 1940. aastat oma tööpostile jäänud riigiametnikega. Eestist on mahukam oma elu viimased aastad Ühendriikides pagulasena elanud eesti diplomaadi ja välisministri Kaarel Pusta fond. Fondis on suur osa kirjavahetusel 1920. aastatest kuuekümnendateni välja, hõlmates Eesti iseseisvuse esimest perioodi, Teist maailmasõda ja iseseisvuse kaotamist ning külma sõja aastaid.

Samasuguseid kogusid on arhiivis ka Läti ja Leedu diplomaatilistest ajaloost. Lätit puudutavad Alfreds Bilmanise fond, kes oli Läti suursaadik Washingtonis, Jules Feldmani, Läti Šveitsi saadiku ja hilisema Bilmanise Washingtoni järglase fond, Läti Teise maailmasõja eelse Prantsuse saadiku Feliks Cielensi fond, ja Peters Olinsi fond, kes oli Läti esindaja Argentinas ja Brasiilias. Isiklike kirjade kõrval on kogudes ametlikku kirjavahetust Läti mitme Euroopa ja Ameerika Ühendriikide esinduste vahel. Leedust on Edvardas Turauskase fond, kes oli Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia ja Rumeenia suursaadik, ja Petrus Dauzvardise fond, kes oli aastaid Leedu peakonsul Chicagos.

Kogudes on informatsiooni sõjaaegse olukorra kohta okupeeritud Balti riikides, kohaliku elanikkonna värbamisest Saksa armeesse, vastupanuliikumisest, teateid sündmustest, mida hiljem hakatakse nimetama holokaustiks. Dokumentidest tuleb välja ühise võitluse ajalugu, mida pidasid kõigi kolme riigi diplomaadid, otsides võimalusi Baltimaade iseseisvuse säilitamiseks ja Lääne avaliku arvamuse mõjutamiseks. Balti diplomaatia seda suhteliselt vähetuntud peatükki käsitleb Ameerika ajaloolaste James T. McHugh' ja James S. Pacy hiljutine uurimus "Diplomats Without A Country: Baltic Diplomacy, International Law, and the Cold War" (Greenwood Press, Westport, Connecticut: 2001).

McHugh ja Pacy kirjeldavad ainulaadset olukorda, kus diplomaadid jätkasid oma riigi esindamist ka siis, kui polnud enam valitsust, kellele aru anda. Ükskõik kui sümbolne või viljatu Balti diplomaatide tegevus ka tollal tundus, oli nende roll Eesti, Läti ja Leedu sõltumatuse idee alalhoidmisel autorite hinnangul oluline (McHugh, Pacy 2001: 157). Raamat annab tolle perioodi Balti diplomaatiast suurepärase ülevaate, ehkki kummalisel kombel ei ole Hooveri Instituudi Arhiivi vastavaid fonde kasutatud. Ilmselt on selles valdkonnas veel palju teha, palju on teha ka arhiivil, et Balti kogusid paremini tuntaks.

Kui Teine maailmasõda lõppes, põgenes Eestist, Lätist ja Leedust tuhandeid inimesi Rootsi või jäi sõja lõppemisel Saksamaale DP-laagritesse. Balti põgenike kogemusi kirjeldavad värvikalt Agate Nesaule mälestused "A Woman in Amber" ("Naine merevaigus"), raamat, millest on Ühendriikides palju juttu. Nesaule maalib pildi traumadest ja kannatustest, mida elasid üle Läti põgenikud ja seob selle kogemuse iseenda eluga Läti pagulasena Ameerika Ühendriikides. Nesaule rõhutab mineviku võimu oleviku üle, väites raamatu alguses: „Sõjad on lõputa, ja nii ka nende lood.“ Lootes, et kirjutamine puhastab hinge, toob autor päevavalgele valusad mälestused, mida on aastaid alla surutud. Teised ei kirjuta oma mälestusi võib-olla nii avalikuks ja pihtimuslikuks nagu Nesaule, aga kõik, kes on DP-laagritest läbi käinud, tahavad minevikust üle saada ja oma elust rääkida.

Hooveri Instituudi Arhiivi Balti põgenike arhivaalide hulgas on nii isiklikke mälestusi kui ka dokumente elust DP-laagrites. On fotoalbumeid, koolide arhiive, laagripublikatsioone ja laagris asutatud organisatsioonide koosolekute protokolle. Materjalid annavad tunnistust Balti põgenike pingutustest säilitada oma kultuuri ja kombeid (pidada jaanipäeva) isegi kõige raskemates oludes.

DP-laagrid olid oma olemuselt ajutised institutsioonid, aga ajaloo uurimisel on nad keskse tähendusega kui Teise maailmasõja järgse Balti paguluse algus. Laagris ilmutatud leidlikkusest ja sihikindlusest sai Balti diasporaa elulaad: pagulased pidasid end kolme Balti riigi iseseisvuse kaotamise järel rahvuslike kultuuritraditsioonide hoidjaks. Viimastel aastatel on Hooveri Instituudi Arhiivis Läti DP-laagrite materjale lugenud laagri endised asukad, kes taastavad oma elulugu. Californias elav Läti pagulane Ansis Pommers on osaliselt nende materjalide põhjal kirjutanud põhjaliku uurimuse ühest DP- laagrist Fishbachis. Uurimus, mis ilmub aasta lõpus, jõuab omakorda tagasi arhiivi ja on heaks näiteks oma osast, mida annavad arhiivid Balti diasporaa ajaloo uurijatele.

Külma sõja aegsest poliitikast väärib Hooveri Instituudi Arhiivis tähelepanu raadio Vaba Euroopa mahukas kogu. Seni on Balti riikide ajaloolased seda üsna vähe kasutanud. Materjal iseenesest on oluline: lisaks Balti riikidele tehtud saadete koopiatele on fondis siseraportid, kus hinnatakse saadete mõju. Meie arhiivis on ka raadio Vaba Euroopa haldusdokumendid. Need näitavad, missugune oli Balti diasporaa organisatsioonide roll info allikatena ja ka survegruppidega Ameerika valitsuse poliitika arengule külma sõja aastatel. „Balti lobitöö“ ajalugu on seni suures osas lahti kirjutamata.

Balti riikide iseseisvuse taastamisel sai Hooveri Instituudi Arhiiv uut materjali, mis dokumenteerib kaasaegset poliitilist ja sotsiaalset olukorda Eestis, Lätis ja Leedus. Meie kogude Balti ajaloo materjalide paremaks tutvustamiseks paluti mul koos tehnilist tööd tegeva kolleegiga luua võrgulehekül, mis annaks ülevaate Läti kogust ja kasutaks illustratsiooniks sealseid dokumente (vt: <http://www.hoover.org/hila/baltic.htm>). Võrgulehekül on aidanud kaasa Hooveri Balti kogude tutvustamisele üldse ja ma loodan, et seda laiendatakse ka Eesti ja Leedu materjalidega.

Ausalt öelda ei peetud kuni viimase ajani Baltimaade ajalugu kogude täiustamise mõttes Hooveri Instituudis kuigi oluliseks. Balti uuringute kursusi on ainult vähestes Ühendriikide ülikoolides ja Stanfordin Ülikool nende hulka ei kuulu. Uut materjali Eesti, Läti ja Leedu kohta võetakse aga hoiule sellegipoolest ja viimasel ajal on hakatud aru saama ka Balti diasporaa ajaloo dokumenteerimise tähtsusest. Teiste sisserännanute kõrval on Balti kogukond absoluutarvult muidugi väike, aga Californias on baltlasi siiski üsna oluline hulk. Nende koolide, kirikute ja väljaannete arhiive võib põhimõtteliselt hoiule võtta. Hiljuti võtsin ma ühendust kohaliku läti kogukonnaga, et uurida, kuidas saada juurde dokumente nende tegevusest. Loodetavasti laienevad kontaktid ka eesti ja leedu pagulasringkondadele.

Demograafiline reaalsus ja tõsiasi, et Balti diasporaa esimese põlvkonna elu on jõudmas oma loomuliku lõpuni, sunnivad selle põlvkonna kogemuse dokumenteerimisega kiirustama. Asi pole ainult selles, et inimesed surevad, vaid ka muutunud hoiakutes diasporaa teises ja kolmandas põlvkonnas, kes end enam sageli eestlastena, lätlastena või leedulastena ei identifitseeri. On oht, et Balti diasporaa institutsionaalne mälu ei säili. Juba praegu on olulisi lünki Balti paguluse California ajaloos, mis pole olnud pidev, vaid käinud lainete kaupa. Näiteks on väga vähe jälgi jäänud nendest lätlastest, kes tulid San Francisco rannikualadele 1905. aasta revolutsiooni järel.

Balti diasporaa asutas oma kirikud, koolid, laagrid, seltsid ja kujundas rikka kultuurielu laulupidude ja teiste ettevõtmistega. Tihti anti sel puhul välja kas kava või aastaraamat või tähistati seda kuidagi teisiti ja kõiki neid materjale meie arhiiv ka kogub.

Balti diasporaa dokumenteerimise teine ja aktiivsem võimalus on intervjuerida kogukonna liikmeid ja panna kirja Balti pagulaste üksikute liikmete suuline elulugu. Läti diasporas on siin pioneeriroolis teadlaste Maija Hinkle ja Inta Carpenteri töö ning Ameerika Läti Seltsi (*American Latvian Association*) suulise pärimuse programm. Hooveri Instituudi Arhiivil endal niisuguste materjalide kogumiseks süstemaatilist programmi pole, aga me oleme võtnud ühendust California piirkonna Balti diasporaa liikmetega, et neid materjale hankida ja ise suulist pärimust koguda.

Peamiselt poliitilisele ajaloole keskendunud arhiivina oleme loomulikult huvitatud Balti diasporaa poliitilisest tegevusest nii väljapoole, Ühendriikide välispoliitika mõjutajana, kui ka sisepoliitikast, Balti pagulaste arvamuste spektri mõttes. Mitmed uurijad on dokumenteerinud külma sõja aegseid lahkhelisid diasporaa, ennekõike suhtumist Eesti, Läti või Leedu külastamisse, kui seal oli veel Nõukogude okupatsioon.

Viimasel ajal on päevakorrale kerkinud niinimetatud „tagasitulnud diasporaa“ küsimus, teema, mis on köitnud ajaloolaste ja sotsiaalteadlaste tähelepanu eriti seoses poliitilise rolliga, mida etendavad tagasitulnud diasporaa liikmed Balti riikides. Range piir Balti diasporaa ja Balti riikide elanikkonna vahel on asendunud vastastikuse vahetusega.

Lõppkokkuvõttes tähendab Balti diasporaa dokumenteerimise ülesanne meie arhiivile isiklike suhete arendamist Balti pagulaste erinevate kogukondadega, et pääseda ligi kogukonna sotsiaalsele võrgustikule. Isiklikud kontaktid viivad tutvumiseni kogukonna ajaloolastega (nii asjaarmastajatega kui ka professionaalidega) nagu oli ühe DP-laagri ajaloost kirjutanud lätlase puhul. Tänu neile mõistetakse paremini nii pagulasinstitutsioone kui ka väljaandeid. Kontakte arendades püüame reklaamida arhiivi kui diasporaa dokumentide potentsiaalset hoiupaika. Meie arhiiv on avatud kõigile, mitte ainult uurijatele, mis tähendab, et kogudele pääsevad ligi kõik asjahuvilised. Atraktiivsust tõstab ka see, et meil on olemas teisigi Balti ajalooa seotud fonde.

Lisaks sellele, et arhiivi kogud Balti diasporaa Ameerika Ühendriikides kasvavad, on Hooveri Instituudi Arhiiv huvitatud ka välissidemetest vastavate institutsioonidega Balti riikides. Hiljuti sõlmiti kokkulepe Läti Kultuuriministeeriumiga meie Läti kogude mikrofilmimiseks. Varem oleme aidanud Läti Riiklikul Audiovisuaalsete Dokumentide Arhiivil hankida koopiaid Läti-Ameerika fotograafi Eduards Kraucsi filmidest. Need sisaldavad Teise maailmasõja järgseid võtteid Läti pagulastest Saksamaal ja Ameerika Ühendriikides. Muidugi meeldiks meile, kui Balti riikide ajaloolased meie arhiivi tihedamini külastaksid. Praegu juhtub seda väga harva, muidugi on peamiseks takistuseks sõidukulud. Aga küsimus on ka Hooveri Instituudi Arhiivi kogude paremas tutvustamises Balti riikides endis.

Tahan tänada konverentsi organiseerijaid kutse eest. Konverentsi teema juhib tähelepanu väljaspool Balti riike olevate Baltimaade ajalugu puudutavate dokumentide tähtsusele ja Balti diasporaa dokumenteerimise küsimusele. Kindlasti on mul siin oma edasiseks tööks palju õppida ja ma olen tänulik võimaluse eest kohtuda nii paljude kolleegidega.

Kasutatud kirjandus

Maija Hinkle, 2006. Latvian-Americans In the Post-Soviet Era: Cultural Factors on Return Migration In Oral History Interviews. – *Elore*, vol. 13 – 1.

Janis Kreslins, A. 2002. Collections of Baltic Vernacular-Language Publications at Some North American Libraries: An Attempt at a Survey. – *Slavic and East European Information Resources*, vol. 3, no. 2/3.

James T McHugh, James S. Pacy 2001. *Diplomats Without a Country: Baltic Diplomacy, International Law, and the Cold War*. Westport, Connecticut.

Agate Nesaule, 1995. *A Woman in Amber*. New York, N. Y.

Inese A. Smith, 1992. The Latvian Diaspora. – *MultiCultural Review*, vol. 1, no. 4, October.

Mark Wyman, 1998. DPs: Europe's Displaced Persons, 1945-1951, second edition. Ithaca, New York.

Mâra Zirnite, Maija Hinkle (eds.) 2003. History, Culture and Society Through Life Stories. Rīga, Latvija.

Inglise keelest tõlkinud Anne Lange